

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(Տես յ'էջ 397)

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԶՄԻԱՄԵՆ

ՄԵՐ ընթերցողաց արդէն ծանօթ չգաղղիացի ուսուցչական Կարրիէր, քանի մը տարի յառաջ ներկայացողց մեզ՝ հոլանտացի անուանի տպագրապետի մը քով՝ յԱմստերտամ ձուլուած և տպագրուած հայկական տառից նմոյշ մը, փափաքելով գիտնալ թէ որո՞նք համար եղած են այն տառից փորագրութիւնք և ի՞նչ վախճանաւ։ — Մեզի համար կը պակսէր այն ատեն՝ իր հարցասիրութիւնն զո՞ր ընելու պատասխանին։

Գիշ ետքը Աղանեան Գիւտ քահանայի և Երիցեանց Աղեքսանդր բանասիրի ձեռքով եղած պատուական հրատարակութիւնք՝ հարկաւոր սեպուած լոյսը տուին մեզ, այդ խընդրոյ և հարցումի նկատմամբ։

Որչափ ալ զանազան անգամ ազգերնուս մէջ տպագրութեան բարգաւաճման և հասարակաց ըլլալուն փոյթ, ջանք, գործակցութիւն և պաշտպանութիւն ցոյց տուեր են Էջմիածնի հայրապետքն, ինչպէս գրուածքիս համառօտութիւնն ալ ցոյց տուաւ մեզ, բայց բուն իրենց աթոռատեղին տպարան մը ունենալու յաջողութիւնն ունեցած չէին, այն պատճառաց համար՝ որ արդէն յայտնի են ազգային պատմութիւնն ուսումնասիրող բանասիրաց։

Ենթադրեցին ոմանք թէ կանխագոյն ժամանակաց մէջ ալ տպարանի գոյութիւն և տպագրութիւնք եղած ըլլան յԷջմիածին,

այդ սրբավայրին անուամբ յԵրոսլա՝ այլևայլ քաղաքաց մէջ հաստատուած ազգային տպարաններն, յԱմստերտամ, ի Մարսիյա և ի Լիվոռնոյ՝ շփոթելով և կարծելով թէ բուն տեղւոյն վրայ կառուցուած ըլլան, ուր երբէք այդպիսի հաստատութիւն եղած չէ հոն՝ յառաջ քան զՍիմէոն կաթողիկոս, որ Էջմիածնի հայրապետական աթոռոյն վրայ նստաւ յամի 1763 ։

Վասն զի միայն իր ատեն Էջմիածնի մէջ մասնաւոր չէնք մը կառուցուեցաւ, որոյ ճակատուն վրայ հետեւեալ յիշատակարանի դրուած էր.

« Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին ամենայն պարագայիւքն, հոգաբարձութեամբ տեսնոն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցւոյ, արդեամբ Զուգայեցի ի Հինգ բնակեալ բարեպաշտաւն Գրիգոր աղային Զաքիկնց ի յիշատակ իւրեան, և իւր ի Քրիստոս հանդուցեալ ծնողացն Միքայէլին և Մամիաթունին, իւր կենակից Մատինային և փաղաթառամ Միքայէլ որդւոյն, և քերցն՝ Անամարիային և Զիպիտային, հօրեղբարցն՝ Եղիազարին, Սաֆարին և Աղեքսանդրին, պատուոն Գրիգորին և կենակից Թադուհայն, և հօրաքերոն՝ Զիթազատային, և մեծպապ Թակոյնին, և հարեղբօր դստերացն՝ Պէկզատային և Գիւլնաբաթին և այլ ամենայն հին և նոր նշնեցելոց նորին... ԹՎ. ՌՄԻ »

Այս արձանագրութիւն՝ որչափ ալ հիմա վերցուած է նոր տպարանին գրան վրայէն, կամ թերեւս ուրիշ անդ փոխադրուած, բայց յայտնի նշանակ է թէ յիշեալ թուականին եղած է հաստատութիւնն, և այն հայրասիւտին օրով որդ պնուն յիշատակուած է յարձանագրութեանն :

Նոյն միջոցին՝ Վեհեփի և Պոլիս քիչ շատ գործունէութիւն կը ցուցնէին, տպագրութեամբ թէ եկեղեցական և թէ արտաքին մատենագրութեան երկասիրութիւններ ընծայելով ազգին : Հայրապետական աթոռոյն պատիւն և պարտք կը պահանջէին՝ որ աւանցմէ յետամնաց չերևայ : մանաւանդ որ երբեմն այնպիսի երկասիրութիւնք կը հրատարակուէին որ չէին կրնար ըստ ամենայնի հանճանալ աթոռոյն, հարկ համարուելով իր կրօնական ուղղութեան և սկզբանց հաւատարմ մնալու համար, կերպով մը հակառակիլ այդ գործունէութեան :

Սիմէոն կաթողիկոսին ինքնագիր յիշատակարանք ի վերջ իրմէ տպագրուած գրոց, յայտարար հաւաստիք և հաստատութիւն են մեր ըսածին, և որուն հետեոյ պիտի երեւնար՝ սակաւակեացն Արղութեանց կաթողիկոս, իր եպիսկոպոսութեան տարիններուն :

Հայրապետական աթոռն բաղմբէն անմիջապէս երկու տարի ետքը, 1765ին կը գրէր Սիմէոն առ Ղուկաս վարդապետ, նուիրակ և առաջնորդ Զմիւռնիոյ, թէ յԱմսդերտամ ազնիւ և ընտիր փորագրութեամբ հայկական տպագրական տառեր կը գտնուէին, զորս Առաքել անունով մէկը շինել տուեր էր, և գործաւորաց պակասութեան պատճառաւ՝ չէր յաջողած տպարան մը հաստատել հոն, ինչպէս կը փափաքէր. և կը պատուիրէր Ղուկասու՝ բանակցել զրով ընդ Առաքելի, և ստացման պինդ յարմարընելով՝ առնուլ ի նմանէ զտառն և յղել առ ինքն յԷջմիածին : իր այս նամակին գորհացոյցի պատասխան մը չընդունելով ի վարդապետէն, միւսանգամ գրեց առ նա՝ թէ ի Զմիւռնիա Մարկոս անունով տպագրիչ մը կայ. խօսի անոր հետ, որպէս զի իւր սեպականութիւն եղող տառերն հետը առնելով՝ ելլէ զայ առ ինքն յԷջմիածին :

Մենք արդէն յիշատակեր ենք զմարկոս սեան տպագրատուն Զմիւռնիոյ, ու հոն հրատարակուած քանի մը գրքերը :

Ղուկաս վարդապետ պատասխանեց, թէ խօսեր է Մարկոս տպագրչին հետ, և թէ չէ կարող նա առ այժմ տպարանը վերցընել ի Զմիւռնիոյ և զալ յԷջմիածին, որովհետեւ պիտաւորութիւն և կամք ունի տպագրել նախ սաղմոսարան մը : Դարձեալ կը գրէ հայրապետն, որ եթէ Մարկոսի զալստեան ժամանակը ձգձըգելը և յապաղումը դրամի համար է, վնարէ ուզած փողը և բռնադատէ զնա փոխադրուիլ յԷջմիածին, ուր կրնայ տպագրել իր հաշուին ուզած սաղմոս գիրքը : Քիչ ետքը աւելի խառութեամբ կը կրկնէ նոյն պատուէրը :

Ամսդերտամի Յովհաննէս վարդապետին ալ, որ Ղազար կաթողիկոսին օրուրնէ հոն գրկուած էր՝ իրրու ազգային եկեղեցւոյն տեսչ և հովիւ, կը գրէ և կը բռնադատէ « զի զԱռաքելի գիրն՝ կամ անդ տպարան հաստատել տալ, և կամ առնուլ և ի սուրբ Աթոռն յղել. իսկ եթէ Առաքելն չտայցէ, և թէ անդ տպարան իցեն հաստատելոց կամ ոչ, նոյն փորագրողին զձեռն մի գիր վասն սուրբ Աթոռոյն փորեցուցեալ յղեսցէ » : Նոյնը առանձին նամակաւ գրեց և առ Առաքել, առաջարկելով Ղուկաս վարդապետէն ստանալ կարևոր ծախքն, և « վասն Մարկոսին եւս ջանալ, և մի ի կողմն հատանել զբանն » : մէկիկ ձգելով այդ խորհուրդը, նոստանդնուպոլսէն ալ ծանոյց կաթողիկոսին իր Մովսէս գործակալը, թէ « վասն Զմիւռնիոյ տպագրիչ Մարկոսին թէ գտեալ եմք զհնարս ինչ յղել այդ » . և հայրապետն գրեց որ փութան առ այդ, նախապէս խորհրդակցելով ընդ Ղուկաս վարդապետի :

Վրան տարի մը ժամանակ անցաւ, և կարելի չէր ըլլար ոչ զմին և ոչ զմիւսն համոզել, որ իրենց ձեռաց տակ եղած տպարանական ամենայն պարագայքը նուիրին կամ գէթ վաճառեն Էջմիածնի : Սիմէոն տեսնելով զործոյն անյաջողութիւնը, մտածեց ուրիշ անդ դարձնել իւր մտադրութիւնն :

*, *

վենետիկ քաղաքին մէջ հաստատուած տպարաններու վրայ խօսած ատեննիս յիշեցինք, թէ Սարաֆեան Սարգիս անունով վարդապետ կամ եպիսկոպոս մ'ալ կար հոն, ուր յարեւելից փոխադրուելով՝ ետեւ եղաւ նաև հայերէն գրքերու հրատարակութեան, մասնաւոր իրեն սեպհակահնութիւնն եղող տառեր ձուլել տալով։ Այդ տառերն, կամ մանաւանդ անոնց հայրերն ու մայրերը հետն առնելով, ի վենետիկ անցեր էր ի Կոստանդնուպոլիս։

Սարգիս վարդապետ նախկին միաբան մ'էր Էջմիածնի, « զի տպագրական փորագրեցեալ, — կ'ըսէ յիշատակարանիս գրողն, — ի վենետիկ, յոյժ ազնիւ և քաղցրասեան, որով զԼֆեմէրտեան գիրքն տպեալ էր և պահէր առ ինքն զգիրն, և ոչ ումք ապր, և ոչ ինքն զտպագրատուն բանայր »։ Սիրալիք նամակ մը գրեց առ նա կաթողիկոսն, առաջարկելով որ կամ գրամով, և կամ ի յիշատակ իւր հոգւոյն՝ նոյն տառերն Էջմիածնի նուիրէ։ « Եւ եթէ կամիցի զայն, կ'ըսէր, որով կերպիւ և իցէ, ծանուցեմ Թեոփանոսին՝ որոց և կամիցի ինքն՝ զմտոս իւր, զի գրեցեան ինքեան, և կամ ինքն խօսեցցի գրով. և որպէս կամիցի ասէ, և ինչ է հաճելի »։

Մի և նոյն ժամանակ վերոյիշեալ մահտեսի Մովսիսին, որ ինչպէս ըսինք, Աթոռոյն գործակալն էր ի Պոլիս, գրեց ու ծանոց՝ որ եթէ Սարգիս վարդապետ այս խնդրոյն նկատմամբ հետը խօսք բանալու ըլլայ, պահանջած զինը հասկընալով՝ փութայ իմացընել իրեն. և որովհետև քաղաքէն տըպագրիչ մը 1,500 դահեկան առաջարկեր էր ստացման համար, մինչ Սարգիս վարդապետ 1800 դահեկան զին կը պահանջէր, ինք աշխատի այդ գնէն պակասով ձեռք ձգել, բայց անկէ աւելի զին չվճարել։ Նոյն թուականաւ թուղթ մ'ալ գրեց առ Զուգայեցի Առաքել յԱմսկերտամ, պատուիրելով որ եթէ իրեն հաշուին յատուկ տպարան բացեր կամ բանալու միաք ունի յԱմսկերտամ, Էջմիածնի

համար և հաշուին նոյն փորագրողին՝ իր ունեցած ամէն գրեւն, ծաղկագրեւն, զարդերէն փորագրել տայ։ Ղուկաս վարդապետին ալ իմացընելով իր այս կամքը ի Զմիւռնիա, միւս անգամ կը յորդորէր որ ստիպէ զՄարկոս տպագրիչ՝ ստնուլ ժողովել իր առուեստին վերաբերեալ ամէն պարագայք և գալ Եջմիածնի։

Կաթողիկոսին ոչ մէկ և ոչ միւս կամք և բաղձանքն չյաջողեցաւ, որով առաքելեան տառք մնացին յԱմսկերտամ, և Մարկոս տպագրիչ ի Զմիւռնիա։

Ասոր պատճառը կ'ենթադրենք զսնել ձեռուրնիս եղած ազգային ճանապարհորդի մը գրութեան մէջ, որ նոյն ժամանակներն Ամսկերտամ էր։ Այդ քաղաք՝ իր երբեմն ունեցած կարևորութիւնն ալ կորուսեր էր մերագոցեաց համար, և Յովհաննէս վարդապետին հետ՝ Սիւնեցի մականուանեալ, միայն քանի մը անձինք մնացած էին։ Էջմիածնի կաթողիկոսն՝ նկատելով այդ տեղւոյն ազգային գաղթականութեան գրեթէ ի սպառ անհետանալը, կ'ուզէր վաճառել եկեղեցին և անոր ամէն կալուածներն՝ իբրու սեպհականութիւն Աթոռոյն, և տիրանալ տառցուածոց։ Բնականաբար չէր կրնար հաճոյ անցնիլ Ամսկերտամի ազգայնոց՝ իր այդ կամքն և խորհուրդն. ուստի հարկ եղաւ տէրութեան զիմելով՝ խափանել զայն, ինչպէս յաջողեցան։

*, *

Վերջապէս կրցաւ կաթողիկոսն հնդկաբնակ Զաքիկենց Գրիգորի առատատուր օժանդակութեամբ բանալ տպարանն Եջմիածնի ի 1774 թուի, որուն մատուցած երախայրիքն եղաւ Զրօսարան հոգեւոր կոչեցեալ գրողի մը, վեշտաան ծաղրով աղօթից մատենիկն։ Հետեւեալ տարւոյն, կաթողիկոսն կը գրէ առ բարերար ձեռնարկութեանն. « Իսկ ի կողմանէ տպագրատան՝ միաժիտ և անհոգ և ուրախ լինիցին. զի Աստուծով ահա հաստատեցաւ լաւապէս, և օր ըստ օրէ լաւագոյն հաստատի։ Թառաջադոյն զփաքիկ գրողի մի աղօթից յորինեալ էի, զոր նորաքանդակ

գրով տպեցաք, և յղեցաք ի նմանէ վասն սիրելւոյդ »: 1773ին գրած նամակին մէջ ալ Տաղատրանի մը խօսքն կ'ընէ, իրբու յառաջագոյն տպուած. « Այժմ եւս նոյն աղօթից քոյ գրովն վերստին տպել ետու վասն բարուք փորձառութեան գործարանին: Ահա երկու հատ եւս ի նմանէ եղաք ի մէջ թղթ-թղթս և յղեցաք վասն սիրելւոյդ, առ ի տեսնել և ուրախանալ քեզ այգու եւս. զի ահա տիպն գորին փոքր ինչ լաւագոյն է քան զազօթից գրոց տիպն. որ այդպէս օր ըստ օրէ լաւապէս հաստատի տպարանն »:

Նոյն թղթով կ'իմացընէ, թէ ուրիշ ընտրելագոյն տառից փորագրութեամբ և ձուլմամբ կը զբաղին, որովք նորանոր հրատարակութիւնք պիտի ըլլային հետզհետէ, և տառիկն Տօնացոյց մը:

* *

Տպագրական գործոյն ամենահարկաւոր նիւթերէն մէկն է նաեւ թուղթը: Հազարգակցութեանց դժուարութեան համար՝ գրեթէ անկարելի էր Եւրոպայէն թուղթ բերել: Անոր ալ զարմանը մտածեց Սիմէոն կաթուղիկոս, թղթի գործարան մը հաստատել յԷջմիածին, յարարատեան դաշտի, ուր առատութիւն է բամբակի և չրոյ. ուստի յԵւրոպայէ հմուտ արուեստագէտներ բերել տալով, 1774ին՝ տաճարին հարաւային կողմը ու անկէ բաւական հեռու՝ մեծ շէնք մը կառուցանելով, հոն գետեղեց թղթաշինութեան համար բերել տուած գործիները:

Թղթագործարանին ալ շինութեան առաւտարութիւն քարերարն էր նոյն ուսումնասէր մատուցեցի Զաքիկէնց Գրիգոր, առ որ զրէ կաթուղիկոսն ի 1774. « Յանցեալ Ռ.Մի.Ա. (1772) թուոյն եհաս առ մեզ թուղթ քոյ որ յաղագս թղթաշէն վարպետացն և այլոց յոլովից իրակութեանց գրեալ է իր... իսկ մեք թղթաշինաց թուղթսն՝ յետ հասանելոյն առ մեզ՝ շուտով յղեցաք ի մեծն Պօլիս առ մեր նուիրակ Զաքարիա վարպետն յղել անդ, որպէս և քեզ եւս գրեալ եմք յառաջ, և նա ի վաղուց հետէ յղեալ էր և գրեալ առ մեզ: Բայց պատասխանքն նոցին

մինչեւ ցայժմ տակաւին ոչ ընկալաք, զի գիտասցուք թէ որպէս եղեն, զայնք են թէ ոչ: Եթէ զուգահեռ ինչ լուեալ կցես ի նոցունց, մեզ եւս գրեալ՝ զի գիտասցուք. ապա թէ չես լուեալ, եթէ կամիցիս վերստին գրեալ անդ, զի թերեւս եկեսցեն »:

Էլը ծանուցանէ զարձեալ, թէ ընդունած է շնորհակալութեամբ և օրհնութեամբ տպարանի կանգնման և հաստատութեան անհրաժեշտ ծախուց համար իր կողմանէ զրկած երեք հազար հարիւր և վեց ոսկւոյ զումարը, և թէ՛ տպարանի շէնքը փոքր ըլլալուն՝ պիտի ընդարձակել տայ, և զլիաւոր դրան վրայ դնել՝ ի յիշատակ իրեն՝ այն արձանագրութիւնը, զոր ի վեր անդր մէջ բերինք:

Պարսկաստանի մէջ կային ի ժամանակին թղթի գործարաններ, ուստի կաթուղիկոսն հմուտ կարծուած արուեստաւորներ բերել տուաւ, որ իր գիտած վախճանին չկրցան օգտակար ըլլալ:

Յոյսը կարելով անոնցմէ, գրեց առ Զաքիկէան Գրիգոր, խնդրելով որ ինք զտնէ թղթաշինութեան ճարտար և հմուտ արուեստաւորներ: Պարսէն երկու գաղղիացիք եւ կած էին այն տառերներն ի Պոլիս, տեղեակք արուեստին: Անոնց հետ օրինաւոր դաշնաւորութիւն ընել տուաւ Զաքիկէնց, որ երթան յԷջմիածին թղթագործարան և թուղթ շինելու, և հետեւինն տանին այդ արուեստին հարկաւոր ամէն պարագայը, տեղացի աշակերտներ ունենան և սորվեցընեն անոնց արուեստը, որպէս զի իրենց պայմանաւորման լրանալէն ետքը՝ կարենան դառնալ իրենց ուզած տեղը, և գործը աշակերտաց ձեռքով շարունակի: Ուստի և ուրիշ ամէն ծախքերէ զտո՛ւ 14, 000 ռուբլի վարձատրութիւն խոստացեր էր իրենց, զնելով հետեւնին նաեւ հայազգի թարգման մը:

Բայց այդ երկու եւրոպացիք, իրենց համար նշանակուած տեղը հասնելով, սկսան այլեւայլ դժուարութիւններ յարուցանել գործոյն սկզբնաւորութենէն, ու երկու տարի գործը ձգձգելով՝ մեծ ծախքեր ընել տուին, առանց իրական արդիւնք մը ցուցնելու: Կաթուղիկոսն իրաւամբ նեղանալով իրենց բռնած այս կերպին վրայ, վարպետներն իր

յիմացը կանչեց, և պահանջեց գործարանը՝ զոր խոստացեր էին շինել։ Անոնք նեղը մանեցիկ խոստովանեցան, թէ մտքերնին դրած են արուեստին մէկու մը չտրվեցընել։ Երբ այդ պատասխանին վրայ ալ աւելի զայրացաւ կաթուղիկոսն, ու փապիաս բերել տալով սպառնացաւ զիրենք պատահասել ու սառնատուն ձգել, զղչալով խոստացան՝ որ վեց ամիս պայմանաժամ շնորհուի իրենց, որպէս զի յանձնառու եղած գործերնին կաստարեն։ Սիմէոն կաթուղիկոս զկէա այդ ժամանակը շնորհել իրենց, ու վրանին հակող և տեսուչ դրաւ զիսահակ եպիսկոպոս Գեղամեան, որոյ հոգաբարձութեամբ շոտով կառուցուեցաւ թղթաշինութեան գործարան, և հարկաւոր եղած թուղթն սկսաւ հայթայթել սպարանին։

Այն ատեն կաթուղիկոսն ձեռք զարկաւ տպագրել իւր հեղինակած Պարտաւճար կոչեցեալ գիրքը, ու փութալով հրատարակեալ տառչին թերթերն յղել առ բարերարն Չաքիկեան, ծանոյց իրեն իմանգամայն թէ թղթագործարանին վրայ 7800 պարսկական թուման ծախք եղեր է։ Իսկ նա նուիրաւ տուութեանը նախընծայ արգասիքն տեսնելով գոհութեամբ, մէկէն յղեց այն գումարը առ հայրապետն Սիմէոն, և հետը չորս հարիւր զոյգ ընտիր յախճապակէ ըմպանակներ և ուրիշ անօթներ, որոց ամենուն վրայ ոսկեգրով և հայերէն տառերով գրուած էին անոր անունը որուն կը նուիրուէին ի բարի վայելչս, ի ՌՄԻՋ Հայոց թուին։

Սիմէոն առանձին գրութեամբ ծանոյց Գրիգորի՝ գաղղիացի վարպետներուն խաբէութիւնը, և թէ արուեստին չուզեցին սորվեցընել աշակերտաց, ինչպէս պարտաւ կանութիւնն ունած էին վրանին ըստ դաշնադրին։ Բայց նոքա յաջողեցան, և իրենց վարպետներէն շատ լաւագոյն և ընտիր թուղթ շինեցին, և տպացոյց իր խօսքին՝ չորս թերթ թուղթ զրկեց առ նա. երկուքը առաջին շինութենէն, և միւսերն երկրորդէն՝ աւելի մեծադիր. իմացուց նաեւ թէ թուղթը շինուած է Էջմիածնի տնումբ և նշանաւ և խոստացաւ՝ ինչպէս սպարանին՝ ասանկ նաեւ թղթագործարանին վրայ արձանագրել բարե-

րարին անունը։ Չաքիկեան անգղիերէնէ ի հայ հինգ օրինակ մուրակագրի թարգմանելով, զրկեց առ կաթուղիկոսն. խնդրելով որ հայերէն լեզուն սրբագրեն և տպագրելով դարձնեն առ ինքն։ Սիմէոն փութաց կատարել ինդիքը, և միանգամայն հաղորդեց իրեն՝ թէ ի յիշատակ նորա բարերարութեան՝ Չրոստարան և Տոնացոյց գրերն ձրի բաշխեր է եկեղեցեաց՝ առանց դրամական փոխարինութեան մը։

Էջմիածնի թղթագործարանին մէջ շինուած թուղթը մասնաւոր նշան մը կը կրէր ամէն թերթերուն վրայ. մէկ կողմը նոյն սրբավայրին անուան փակագիրը, կաթուղիկոսին անուան և աստիճանին սկզբնատառիք (Ս. Կ.), և ի միւսն՝ բարերարին անուան՝ Գրիգորի Միքայէլեան (Գ. Մ.) Չաքիկեան, տպարանին կառուցման հայկական թուակաւ նուր։

Այնէ յետեւ, 1774ին, տպագրեցաւ Տոնացոյցն, որ ընդհանրապէս կաթուղիկոսին անուամբ կը կոչուի, իրեն կարգաւորութիւնն ըլլալով, և վերջաբանին մէջ կը տոտրագրէ կրածներն Էջմիածնի տպարանին հաստատութեան համար. « Ահա հինգ ամ է, կ'ըսէ, յորտ աշխատիմք և սքեմք զի զարհնստ զայս ի ձեռն բերցուք և հաստատեցուք ի սուրբ Աթոռնս... զոր և հաստատեցաք իսկ Առաքումս։ Յորում տպեցաք նախապէս զքանի հատ սաղմոս, որ զահասութիւն շատ ունէր նկատմամբ տպեցմանս։ Երկրորդապէս տպեցաք գիորգիկ գիրք Ազութից, և ևս փորձելոյ աղազաւ զպարագայս գործոյս. որ թէպէտ հասուն էր քան զՍաղմոսն, սակայն և եւս սունէր զահասութիւնս ոմանս՝ որքան առ գործս այս։ Ապա եւրորդապէս տպեցաք զՏոնացոյցս զայս, որ Առաքումով քան զնոստ հասուն է և կատարեալ »։ Յիշատակարանին մէջ ալ մասնաւորաբար կը յանձնէ « իսահակ եպիսկոպոսն Գեղամացի, որ յամենայնի կարգաւորիչ և տնօրինիչ է գործոյս և գործավարացնորին, անձանձիր աշխատեցմամբ։ Ընդ նմին և զտիրացու Յարութիւնն Էջմիածնեցի, որ է փորագրող և ժամդակօղ բոլորից գրոց. պատկերաց, խորանաց, կանոնաց և այլոց ծաղկանշանից. նաեւ

ապօզ գրքոյս... Աբթանի է յիշման և Շօ-
ռօթեցի Մկրտիչ արքեպիսկոպոսն՝ որ իբրու
նախկին հեղինակ եղև գործոյս այսորիկ՝ որ-
քան առ փորագրութիւնն ի պողովատեայս ։
Հասե... Գրիգոր աղայն Զուղայեցի ի Հինտ
բնակեալ... Խօջանեանն Զաքիկեցն...
Քանզի գործս այս՝ բոլորովին պարագայիւքն
և բնաւիւք ծախիւքն վերոյիշեալ բարեպաշ-
տի... յառաջանայ ձրիապէս » :

* *

Էջմիածնի տպարանէն ընծայուած առա-
ջին երախայրիքն՝ Զրօսարան կոչուած ա-
զօթից մատենիկն էր բախը. յետոյ Տաղա-
րան մը, որոյ նախկին տպագրութիւնն տե-
սած չենք, և կ'երևնայ թէ անարուեստ և
անհարթ տպագրութեանն համար մասնաւոր
զխտմամբ անհետ ըրած են. և տպագրատան
աւելի կարգաւորութիւն առնելէն ետքը՝
1777ին, միաւանգամ տպագրած, ինչպէս
կ'ակնարկէ ի ճակատ գրոցն գրուած խորա-
գիրը. « Զարահիւսեցեալ ի Սիմէօնէ որբա-
զան կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց յայլ և
այլ ժամանակս ։ Որոյ հրամանաւն այժմ ևս
տպեցաւ կրիկն ի սպառել առաջնոյ տպե-
ցելոյն, ի թախանձանաց սիրատարի խնդրո-
ղաց... ի սուրբ աթոռն Էջմիածին, ի տպա-
րանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ » ։
Գրքին վերջն ալ. « Յիշեալիք ի Քրիստոս հաս-
տատօղն տպարանիս, և զամենայն աշխա-
տօղն որ ի սմա. և զհոգացօղն ծախուց սորին՝
զԶուղայեցի Խօջիկանեցն Գրիգոր աղայն » ։

1777 թուականին տպագրուած է լէջ-
միածին « Կարգ թաղման հայրապետաց, ե-
պիսկոպոսաց և քահանայից » մասնական
մաշտոցը, որոյ համար կ'ըսուի ի ճակատուն,
« զոր ի բուն մաշտոցէն մերմէ առեալ՝ սրբ-
բազրեալ և կարգաւորեալ տեսաւ Սիմէօնի
գեներվանիկ և գիտնական կաթողիկոսի ա-
մենայն Հայոց, ետ տպագրել մեծաւ զգու-
շութեամբ, ինքնին իսկ լինելով վերակա-
ցու » ։ Խորհրդաւոր փայտափոր պատկերներ
ալ ունի, վերաբերութեամբ առ Մատիս
լեւան և առ աթոռն հայրապետական, մեր
արեւելեան առաջին տպագրութեանց մէջ

գրեթէ անհրաժեշտ և սովորական անարուես-
տութեամբ ։

* *

Ինչպէս ըսինք, Սիմէօն կաթողիկոս Էջ-
միածնի տպարանն և թղթագործարան հաս-
տատելէն ու բարեկարգելէն ետքը՝ տպագրեց
Պարտավճար գիրքը, որոյ տպագրութիւնն
թէպէտ իր օրովը սկսաւ, բայց չկրցաւ տես-
նել անոր լրանալը և հրատարակութիւն,
ինչպէս կ'ակնարկուի ի յիշատակարանին...
« Գիտելի է, կ'ըսէ, զի յօրինողն առաքե-
տէր Սիմէօն յոգնաշն կաթողիկոսի ՌՄԻԸ
թուոյն մերում աւարտեաց զայս, և պար-
զագրեցուցեալ են ի տպագրութիւն... Սա-
կայն ոչ յաշնողեցաւ նմա յայնմ ժամանակի
բոլորապէս տպեցուցանել ։ Քանզի յետ ա-
ռաջնոյ հատորի տպեցման... անկաւ ի ցա-
ւազին հրանալութիւնս... պատուիրեաց հո-
գեծին որդոց և աշակերտաց իւրոց զկնի
վախճանի իւրոյ գմնացործն զորոց տպեցու-
ցանել... Իսկ ի յուլիսի իզ (ՌՄԻԹ) փո-
խեցաւ ի կենաց աստիւ Էւ զկնի տնօրին-
մամբն Աստուծոյ յաշնողեաց զաթոռս սուրբ
տէր Ղուկաս... հրամայեաց այլ եւս թարց
յապաղման տպեցուցանել ։ և կատարեցաւ ի
թուոյ փրկին ՌԶԶԳ... » ։

Այս թուականէն ետքը քանի մը տարի
կը զարկին տպագրական հրատարակութիւնը
լէջմիածին, զէթ մեր քով եղած գրացու-
ցակաց համեմատ, ցամա 1787. յորում կ'ե-
րեւնայ թէ տպարանն արուեստական նոր
կազմակերպութիւն և փոփոխութիւններ կը
կրէ. զի ի յիշատակարանի Յովսէպոսի գրոց
պատմութեան, որ նոյն տարւոյն մէջ աը-
պուեցաւ, կրիկն յիշատակութեան կը յան-
ձնուի, « կերտողն զորոց և կանոնաց և ծաղ-
կանշանից, վարպետ Յարութիւնն վաղարշա-
պատցի », որ կ'երեւնայ թէ սր ըստ օրէ
աւելի կը յաշնէր յիւրում արուեստի. վասն
զի այս տպարանի մէջ՝ թէ՛ ըստ տառից և
թէ՛ ըստ թղթոյն, համեմատական շատ ա-
ւելի արուեստ և ընտրութիւն կը նկատուի,
քան նոյն գործարանէն նախընթացաբար ըն-
ծայուածներուն մէջ ։

★ ★

Հայոց նորագոյն պատմութեան տխուր էջերուն վրայ ակնարկ մը միայն ձգողը՝ յայտնապէս կը տեսնէ, թէ ինչպէս անցեալ դարուն վերջերը և ներկայիս քառորդին մէջ Էջմիածնի վանաց վիճակը շատ դժուարին դիրք մ'ունէր, որպէս զի կարենայ տպագրութեան գործով զբաղիլ և զբաղեցընել։ մինչ իր միաբանը՝ և ոչ իսկ նիւթական քիչ մը հանգստի վիճակ կրնային ունենալ իրենց բազմադարեան բնակութեան մէջ, որ ձեռքէ ձեռք անցնելով՝ նշանակ և նպատակ դարձած էր բռնութեանց, և նեղիչ հալածանաց։ Սրբոյն Գրիգորի յաջորդն ալ՝ կարծես թէ տպագրական գործէ աւելի կարեւորագոյն զբաղուեց մը կը համարէին զտած ըլլալ։ — Գէթ այսպէս ենթադրել կու տան Աղանեան և Երիցեանց այն ժամանակաց վրայ խօսող իրենց վերջին հրատարակութիւններով։

Էլ հասնինք մինչև Յովհաննու ութերորդի կարբեցւոյ հայրապետութեան ժամանակ, յորում երկրին քաղաքական դիրքը մեծ յեղափոխութիւն կը կրէ, և հետը նաև Էջմիածնի վանքն, ուր զանազան ուրիշ բարեկարգութեանց հետ կը մտածուի նաև տպարանի վերաբացման և գրական գործունէութեան համար աշխատիլ։ Միաբանից մէջ կ'երևնան անձինք որ եռանդեամբ կու տան ինքզինքնին ուսումնասիրութեան և ուսմանց, որոց մեծապէս խրախուսիչ և օժանդակ կ'երևնայ կարբեցւոյն անմիջական յաջորդը՝ Ներսէս Ե Առաքակեցի։ Այսպիսի եռանդուն փութոյ առաջին և զովելի արգասիք կ'ըլլայ Շահնաթուհեան Յովհաննէս վարդապետի Ստորագրութեան սրբոյ Էջմիածնի կոչուած երկհատոր հմուտ և հմացուցիչ երկասիրութիւն, տպագրեալ ի 1842։

★ ★

Էջմիածնի ուսումնական ներկայ բարգաւաճանաց և յառաջադիմութեան սկզբնաւորութիւն Մատթէոս Ա և Գէորգ Գ կաթող

ղիկոսի զահակալութեան ժամանակն համարելու որ ըլլանք, ազդին մեծադոյն մասին զգացման համեմատ կ'ենթադրենք խօսիլ և գրել։

Ժամանակը փոխուած էին. իւր նախորդներէն Ներսէս՝ Եղիշատու զխաւոր քաղաքին, Տիգրիսու մէջ մեծ դպրատուն մը բացեր, մինչև Եւրոպայէն ուսուցիչներ բերել տուեր էր, որպէս զի իւր թեմին մէջ կրթութիւն և ուսմունք ծաղկին։ Համալսարան և հոշականուն վարժոց մը արդէն հաստատուած էր ի Մոսկուա, Լազարեան տոմին առատամիտ և առատաձեռն տրուք, զոր Ռուսաց պետութիւն իր հզոր պաշտպանութեան ներքև առնելով, նախնաբար ազգին ընծայած բարերար արդեանց բազմապատիւ կը խոստանար և կը յուսացընէր. նոյնպէս ի Պետերբուրգ մայրաքաղաքին, ի Նոր Նախիջեան, ի Թէրգոսիա և այլուր հաստատուած առաջնակարգ վարժարանք և դպրոցք, իրենց մեծ ազդեցութիւնն ըլած էին Ռուսիաբնակ ազգայնոց վրայ, լաւագոյն տպագայ մը խոստանալով։

Այդպիսի եռանդեամբ ուսման հետևող ազգին համար՝ կրթութեան և գիտնական ուսումնականութեան համագոր և հաւասարաքայլ կղերի մը կարօտութիւնն իմացեր էր Գէորգ հայրապետ, որ Թուրքիոյ մայրաքաղաքէն կու գար՝ բազմիւ կաթողիկոսական աթոռոյն վրայ, և ուր արդէն իր աչքին առջև, իր պատրիարքութեան ըրով կը յաճախէին դպրոցք, վարժոցք, լսարան, թատերք. ամէնքն ալ՝ եթէ իրենց օրինաւոր սահմանին մէջ մնան ու գործեն, մէյմէկ զօրաւոր շարժառիթք, հնարք և միջոցք զարգացման։

Գէորգայ ընտրութիւնն եղաւ ի 1868. և յաջորդ տարին մեկնեցաւ յԷջմիածին։ Առաջին մտածութիւնն եղաւ տպարանական գործով զբաղիլ և բանալ կրկին ի վայելչ հետաւոր և մերձաւոր ազգայնոց լուսոյ և ուսմանց շէնքին այն զաներն՝ ուստի ամէնքն իրաւամբ լոյս և ուսումն կը սփռնէին։ Այս վախճանաւ ետեւ եղաւ յորդորել միաբաններն ուսումնական և կրօնական հանդիսի մը, Արարատ լրագրին, հրատարակութեան ձեռք զարնել, որ ցայսօր կը շարունակուի անընդհատ։

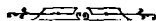
Այդ պարբերականին առաջին թիւերը ձեռք առնողներն, գրեթէ քառասուն տարիներէ ետքը, անշուշտ շատ թերակատար պիտի գտնեն զանոնք, մանաւանդ արուեստագիտական տեսակիտով. իսկ այսօրուան թերթերն ակնարկած ատեն՝ պիտի տեսնեն թէ ամենայն ձեռնարկ, մանաւանդ մեզ նման ազգի մէջ, միշտ պզտիկէն կ'առնուն իրենց սկզբնաւորութիւնը, ինչպէս եւ բնութեան աւմէն արտագորութիւնք. և թէ ժամանակն ու ջանքն են՝ որ իրարու ձեռք ձեռքի տուած կը գործեն ամեն յառաջդիմութիւն:

Նոյն վախճանաւ հաստատեց հայրապետն իր անունը կրող մեծ վարժարանն յ'Էջմիածին, ուստի ամբոստ ամէ կ'ընծայուն ազգին գիտուն հոգեւորականութիւն և աշխարհիկ ուսուցիչք, կրթիչք և դատտիրարակը ազգին ապագայ սերնդեան:

Իր յաջորդն Մակար Ա ի հիմանց փառաւոր տպարան, ձուլարան և այլ կարևոր պարագայքն կառոյց և հոգաց, ազգասէր և բարերար անձանց դրամական օժանդակութեամբ, որոց անուան փառքն՝ գործոյն օգտակարութեանը մէջ է, և երախտապարտ ազգին շնորհակալութիւն՝ յաւերժական արձան յիշատակի:

Իսկ արդի հայրապետն, անուամբն և սրբութիւ ստուգիւ Հայր իր հոգեւոր խնամոցը յանձնուած սիրելի ժողովրդեան, հայրապետութեան առաջին օրերէն՝ ընտիր ամենազգի տառեր ստացաւ ի Մխիթարեանց վիճէնայի, և նոր կերպարանք մը տուաւ թէ Արարատ լրագրին և թէ ուրիշ տպագրեալ գրոց, օգտակարը ջանալով միաբանել ընդ գեղեցիկն և ճաշակաւորին:

Շարայարեկի

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ո Ւ Ս Ո Յ Ց Գ Ի Ր Ք

(Տես յ'էջ 385)

83. Այս երեսիս վրայ պատկերքն գունաւորեալ են զեղնակարմիր, բայց քիչ շատ մալած. յաջկողմն՝ տասն կամ աւելի անձանց խումբ մի կայ, որոց շատին միայն գլուխը գծագրեալ մօրուաւոր կամ անմօրուա են. երկու կամ երեքն միայն ամբողջ և գունաւոր. ասանց գիմաց միւս երեսին եղբրքին՝ գունաւոր մէկ մի, որոյ ձեռաց ինչ դիրք ունենալն յոյսնի չէ: Այս երկու եղբրաց մէջ անձ մ'այլ կայ շատ նշանաւոր դիրքով. պատմունանին ստորոտն կ'երեւի ճերմակ փնացած, վերարկուն նեղ և երկայն մէկ թեւէն կախուած. գլուխը սեւցուցեր են, վիզը ծռած, թեւերն այլ գիւնէ վեր այնպիսի կերպով բարձրացուցած, որ յուսահատութիւն և ողբալ երեւցնէ. միթէ Երեմիամարգարէ: Պատկերիս վերեւն այլ երկու մեծ գլուխը կան սեւանկարը, մին մօրուօք, միւսն՝ կլորակ անմօրուա, բաւական ազդեցիկ. (թիւ 25):

84. Նշանաւոր է և այս պատկերս, որ ներկայացնէ Խարայեացոց յանապատին նուազիւն ծարաւով. Մովսէս կապոյտ կանաչ զգեստօք և դեղին լօղկաւ կ'երկնցընէ զգաւազանը ի վէմն, որ քննուած է. ի ձախ կողմն երկայնամօրուա աղաչաւոր մի կայ, դեղին վերարկուաւ. յաջկողմն այլ կէս դեղնազոյն և այլ անգոյն ծարախք՝ աղաչաւոր ձեռօք. վարն այլ ութ նոյնպիսիք, յորոց մին կանաչ գունաւորած է, փոքր մօրուօք, և նայի դէպ ի Մովսէս, ի գիրկն առած կիսանուաղ աղջկը կամ տղայն. Երեսին մէկ անկիւնում՝ այլ մեծկակ թեւի գծանկար մի կայ:

85. Այս պատկերս այլ նշանաւոր է. մէկ կողմում կան տասնիւ չափ զլուխը արանց և կանանց, որոց գիմաց չորս ամբողջ կան. գունն կերպարանք՝ պէսպէս գունաւորեալք. ասոնք այլ աղաչաւոր թուին առ կարմրագեւատ մէկ մի՝ որ կեցած է ի միւս կողմը, և ա.